

¹Бондарко А.В. К истолкованию семантики модальности / А.В. Бондарко // Язык, литература, эпос: к 100-летию со дня рождения акад. В.М. Жирмунского. – СПб., 2001. – С. 34–40; ²Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р.О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 95–113; ³Там же. – С. 101; ⁴Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М., 1973; ⁵Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / В.Д. Шинкарук. – Чернівці, 2002; ⁶Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т.В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М., 1984. – С. 78–100.

Список умовних скорочень назв джерел

Апокр. – Філалет Христофор. Апокрисис, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ. – Ш. Кир. 824. – Арк. 1–414.

Діал. – „Диалог албо розмова” Мелетія (Пігаса), 1602, у рукописі першої чверті XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. 169П(46). – Арк. 315–348.

Каз. – Зизаній Стефан. Казанье стго Кирилла, патріарьхи ієр(с̃)лимського, Вільно, 1596. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 748.

Лист – Листъ Ипатія Потея къ князю Константину Константиновичу Острожскому, 3 июня 1598 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 3. – СПб., 1903. – Ст. 983–1040.

Ліст. – Исторія в Листрикійскомъ... Ферарскомъ або Флорен(ъ)ско(м) синодѣ, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 824.

Отпис ▲ W(т)пись на листъ... Ипатія” Клірика Острозького, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 824. – Арк. 414–477.

Сп. – [де Домініс Марк Антоній.] Послання до єпископів... з планом унії церков, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. ДАП 112.

О.І. Клімкіна, к. філол. н.

ВІДОБРАЖЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ КУЛЬТІВ У ДЗЕРКАЛІ СЕМАНТИКИ КИЇВСЬКИХ ТОПООСНОВ

Статтю присвячено дослідженню семантики київських топооснов. Сучасна розмаїта топоніміка Києва являє собою досвід багатовікового розвитку географічних назв, серед яких зустрічаються топоніми праслов'янського, давньоруського та

давньоукраїнського походження. Розглянуто найстаріші назви, що сягають індоєвропейської мовної спільноти. Простежено мотиви номінацій, пов'язані із відображенням свідогляду слов'ян, а саме: культом давніх богів, дерев, звірів, птахів. Обґрунтовано висновок про топонім як географічну пам'ятку культури, історії та мови.

The article is dedicated to the research of semantics of Kyiv toponyms' stems whose long process of development caused in modern variety of Kyiv toponyms, among which there are words of the Old Slav, the Old Russian and the Old Ukrainian languages origine. The oldest names as far as of Indo-European language community were studied. The main motives of nomination were attributed with the reflection of Slavs' mentality i.e. cults of ancient gods, trees, animals, birds. Valid conclusion: toponym is a geographical monument to culture, history and language.

Одним із важливих завдань сучасного мовознавства є комплексне дослідження регіональних топонімічних систем, що дає змогу ґрунтовно і всебічно розкрити закономірності формування та розвитку топонімії певної території як системи, показати тісний зв'язок топонімів з історією мови і життям її носіїв. Отримані в таких дослідженнях дані є неоцінним, часом єдиним матеріалом для широких узагальнюючих праць як у сфері ономастики, так і в мовознавстві в цілому, адже топооснови дуже часто виявляють давно забуті лексику, фонетичні, граматичні та словотвірні явища.

В останні роки наукове зацікавлення регіональними топонімічними системами значно зросло. Проте одним із недостатньо вивчених топонімічних регіонів України залишається Київ, хоч завдяки своєму географічному розташуванню, складним історичним умовам, зокрема постійним контактам з генетично різнорідними етнічними і мовними явищами, його всебічне дослідження становить значний науковий інтерес, у тому числі й у зв'язку із проблемами вивчення історії, культури і побуту населення Центрального регіону.

Мета нашої розвідки полягає у дослідженні літописних та сучасних географічних назв Києва, пов'язаних з прадавніми

культами періоду праслов'янської доби. Для реалізації мети визначено такі завдання:

- виокремити чинники формування топоніміки досліджуваної місцевості на рівнях загальнономовної та екстралінгвістичної традицій;
- з'ясувати генетичні зв'язки топонімії Києва зі старовинними язичницькими й теологічними культурами;
- розглянути основні лексико-семантичні угруповання топонімів Києва дохристиянського періоду.

Топонімія Києва розвивалася як у діахронічному, так і синхронічному планах. Можна виділити такі основні періоди розвитку топонімії Києва¹:

1. праслов'янська доба (виникнення географічних назв, пов'язаних з прадавніми культурами);
2. період Київської Русі (топонімічні назви після прийняття християнства);
3. «новітній» час (формування топонімічної системи міста починаючи з ХХ ст.).

Духовний світ східних слов'ян найвизрадіше відбився у язичництві — релігії, яка пройшла різні стадії розвитку й досягла апогею в стрункій системі ідолопоклонства, що збережена для нащадків у різних письмових джерелах, фольклорі, зокрема в спеціальній літописній оповіді. Язичництво, як і інші прадавні релігії, належало до стихійно виниклих світоглядних систем, тобто тих, що максимально ввібрали у себе життєвий та духовний досвід народу.² Важливою ознакою язичництва був його національний характер: «...боги, створені у кожного окремого народу, були національними богами і їх влада не переходила за межі національної області, яку вони охороняли, і за межами якої безроздільно правили інші боги».³ Джерелом язичницького світогляду став подив людини перед бездоганною гармонією, таємничістю і красою природи, й одвічне безсилля перед нею. «Пояснивши по-своєму навколишню природу, бачачи прояв дій своїх стихійних богів на кожному кроці, руський язичник повністю задовольнявся своїм світоглядом, щиро вірив у предмети свого поклоніння... не відчував ніякої потреби в зміні релігії».⁴ Це, очевидно, і було причиною того, що за багато тисячоліть язичництво змінювало форму та атрибути, але суть того первісного подиву перед величчю природи, зачарування її

досконалістю лишалися, хоч тепер вони і не пов'язувалися з язичництвом. Саме тому, напевно, боротьба нової релігії східного слов'янства — християнства — з язичництвом, що точилася упродовж сторіч, не увінчалася остаточною перемогою, а прояви язичництва в світогляді та звичаях людей живуть і досі.

Як і всі інші сфери життя, язичницький світогляд східних слов'ян віддзеркалюється в мові, зокрема, в такій емній її частині, як топонімія.

Шляхи проникнення язичницького світогляду у сферу семантики топонімів простежуються по-різному. Серед прадавніх назв можемо виділити такі лексико-семантичні групи топонімів (в класифікації використано терміни, запропоновані Н.В.Подольською⁵):

- а) *теофорні назви*, пов'язані з іменами язичницьких богів;
- б) *зоофорні назви*, вмотивовані *зоолатрією* – обожнюванням тварин;
- в) *фітофорні назви* – ботанічні назви, пов'язані з культом дерев.

Розглянемо кожну з груп.

Теофорні назви. Найпростішим випадком утворення теофорного топоніма є утворення назви від засвідченого язичницького теоніма. До них належать такі географічні назви, як *Перунів пагорб* та *Волоська вулиця*.

Перунів пагорб (літописна географічна назва) знаходиться в центральній частині сучасного Києва (Шевченківський р-н), зараз на ньому розташована будівля Міністерства закордонних справ.⁶ Саме на цьому пагорбі князем Володимиром був облаштований пишний пантеон найбільш шанованих у різних слов'янських племен богів, серед якого знаходилися ідоли Дажбога, Хорса, Стрибога, Семаргла та богині Макошь. Центральне місце серед ідолів обіймав Перун, фігура якого була розкішно прикрашена: у ідола була срібна голова та золоті вуса. Розташування пантеону за межами княжого двору не було випадковим. По-перше, ідолів на пагорбі було видно здалеку — їх помічали кораблі, що пливли по Дніпру. По-друге, це перетворювало капище, яке доти було ніби домашнім, на молитовню всієї держави. Літописна назва утворена як посесив на *-ів* від теоніма *Перун* — імені слов'янського язичницького бога-громовержця.

Волоська вулиця (сучасний топонім) простягається від вул. Іллінської до вул. Оболонської (Подільський р-н). Назва вулиці походить від імені поганського бога *Велеса* — покровителя худоби й господарства, каплиця якого була збудована поблизу. Топонім утворений за допомогою суфікса *-ськ* від форми *Волос*. Походження й причини існування варіантних імен *Велес* і *Волос* лишаються на сьогодні складною і остаточно не вирішеною проблемою. Засвідчене стародавніми пам'ятками варіювання *Велес/Волос* деякі дослідники пояснюють як похідне від 'великий', 'веліти' і відповідно 'володіти',⁷ деякі інтерпретують за аналогією до топоніма *Вельнь/Вольтнь*, з якого видобувається табуїстичне наймення бога «той, що в долині»,⁸ деякі кваліфікують як прояв сакрального аблауту, який в парі *Велес/Волос* останню форму робить похідною, меліоративною, шанобливішою.⁹

Розташування цих топонімів на мапі міста наочно ілюструє чи не найяскравішу опозицію язичницького пантеону: *Перун* — *Волос* : верх — низ, яка є відображенням протиріч та протистояння попереднього вогнепоклонницького і наступного скотарського етапів розвитку язичництва.

До цієї групи можна віднести топоніми, в основі яких лежить теонім «баба» — предок по жіночій лінії. Суть і ритуальна сторона цього божества досить розпливчасті, деякі вчені, наприклад Б.О. Рибаків, ототожнюють його з Макошею.¹⁰ У Києві є кілька назв із таким теонімом.

Бабин торжок (літописна географічна назва) — історична місцевість у центральній частині Києва (Шевченківський р-н), простягається в районі перетину Андріївського узвозу, Володимирської вулиці й Десятинного провулку. Назва утворена як посесив на *-ин* від *баба*. За доби Київської Русі *Бабин торжок* був центральною площею Верхнього міста. На території *Бабиного торжка* виявлено залишки зарубинецької культури й фундамент язичницького капища. Існує версія, згідно якої назва місцевості походить від встановлених тут свого часу статуй античних богинь («баб») і бронзової квадриги коней (четверик коней, запряжений у колісницю), привезених у 989 році київським князем Володимиром Святославичем у якості трофеїв з Корсунського походу на Херсонес Таврійський.¹¹

Зоофорні назви. Обожнювання тварин було складовою частиною раннього язичництва, сприйнятого слов'янами під впливом індоєвропейських традицій. Слов'янська ономастика містить чіткі сліди цього давнього явища. Звісно, в деяких топонімах не виключається пізній характер основ, проте для раннього середньовіччя слід убачати ще залишки тотемного характеру в географічних назвах. Набагато складніше явище спостерігається в топонімах, в основах яких можливий прямий, а не сакральний зв'язок з денотатом. Так, наприклад, щодо топонімів з основою *Тур-*, можна тлумачити їх основу і як назву тварини, і як теонім. Деякі назви річок доцільніше пов'язувати саме з великою могутньою твариною, сила й міць якої були уособленням тієї енергії, яка є основою зародження всього живого на землі. Найдавніші топоніми від назви «тур», вочевидь, пов'язані з місцем перебування цих тварин. Але місцезнаходження цієї території в Україні лишається дискусійним: більшість спеціалістів схиляється до думки, що тури водилися як у поліській зоні, так і в лісостеповій. Проте, основний ареал поширення топонімів з основою *тур-* припадає на Полісся й Карпати. Цей факт змушує припускати різне походження топонімів з даною основою. Допускаючи різні мотиваційні ознаки топооснов, слід наголосити на виразних прослідках культу Тура — солярного божества — у географічних назвах Києва: *Турівська вулиця* і *Турова божниця*.

Турівська вулиця (сучасний топонім) простягається від вул. Оленівської до вул. Набережно-Хрещатицької (Подільський р-н). Сучасна назва вулиці пов'язана саме з існуванням в давньому Києві поблизу цього місця *Турової божниці* (літописна географічна назва), на місці якої пізніше збудували церкву Бориса і Гліба (сучасна вул. Борисоглібська). Є різні міркування щодо походження назви божниці: від назви тварини, від імені першого канонізованого мученика на Русі варяга Тура, від назви Туровської землі, купці з якої мешкали поблизу. Але вірогіднішою все ж таки вважається назва, утворена як посесив на *-ов* від імені язичницького бога сонця й родючості Тура на місці його колишнього капища.¹² Саме на цій версії допомагає зупинитися згадка про поклоніння Турові як залишок язичницького культу у «Київському синописі»¹³ та

відомості про підкладання турячих рогів під зруб будинків, які використовувалися у якості божниць.

Фітофорні назви. Найдавніша згадка про обожнювання дерев у східних слов'ян знаходиться в Новгородському літописі молодшого ізводу під 854р.¹⁴ За язичницькими уявленнями, у деревах живе надприродна істота, від якої залежить все, що існує на землі. Загальновідомий у давніх слов'ян культ дерев дозволяє пояснювати значну кількість топонімів.

Добрий Дуб (літописна географічна назва) — урочище біля с. Гатне у Києво-Святошинському р-ні, яке ідентифікується з літописною згадкою 1169 року. Зважаючи на зіставлення зі спорідненими топонімами, можна припустити, що це було капище на перехресті доріг у вигляді дуба й присвячене якомусь невідомому язичницькому божеству, за аналогією до засвідченого в західних слов'ян божества *Добрат*, споріднених теонімів в кельтів та інших європейських народів.¹⁵ Літописна назва *Добрий Дуб* не є первинним варіантом і хронологічно не становить єдиної назви: у давнину її атрибутивна частина не відповідала сучасному значенню слова *добрий*. Назва, на думку дослідників, є модифікацією праслов'янської назви дерева. Очевидно, первинно вона збігалася з якимось теонімом, похідним від **dobr-*, точну форму якого зараз важко реконструювати. З часом теонім перетворився на зрозуміліше *добрий*, і в зв'язку з цим *дуб*, у якому жив «добрий» бог, став називатися *добрим*. Ще пізніше, вже в осяжний час, культова назва перетворилася на топонім.¹⁶

Дослідники вважають, що надійно пов'язувати зі слов'янською міфологією можна лише *дуб*, проте є свідчення про священний зміст *берези* у далекому минулому. З етнографічних джерел відоме *Свято берези*, на якому молоді дівчата прикрашали дерева, співали й танцювали під ними. Топонімів, котрі походять від назви «береза» або опосередковано вже від прізвиськ, значна кількість в Україні, але вбачати в їх номінативній структурі релігійний зміст не завжди доцільно. З певним застереженням до цієї групи назв, що пов'язувалися в давнину з існуванням священного дерева *берези*, або священного *березового гаю*, можна віднести назву житлового масиву *Березняки* (сучасний топонім) у Дарницькому

районі, на лівому березі Дніпра, на місці колишнього однойменного села, основну забудову якого здійснено у 1971-1976 рр.

Висновки

1. Первісна семантика прадавніх топооснов з часом втрачається під впливом нових понять, спостерігається поступове нівелювання образів й атрибутів язичництва. Тому пояснення багатьох топонімів, генетично пов'язаних із лексикою язичницького циклу, часто видається сумнівним через наповнення пізнішим, опредмеченим значенням. Це зумовлює необхідність багатоаспектного дослідження географічної назви: семантика топооснови витлумачується, крім лінгвістичних чинників, також через екстралінгвістичні — свідчення літопису, хронологічні характеристики, які дозволяють пов'язати мовні факти з історичними й побудувати систему доказів правильної інтерпретації назвотворчого процесу.

2. Генетична основа київських топонімів демонструє химерне переплетення в номінації світосприймання прашурів з конкретними ознаками ландшафту та господарської діяльності упродовж сторіч.

3. Найкраще репрезентують язичницький пантеон посесивні топоніми. Топоформант *-iv* — вторинний, з'являється у сучасних варіантах назв, тобто тоді, коли відприсвійні назви вже не формуються під впливом давнішого форманта **-jъ*.

4. Літописні географічні назви є свідченням прадавності української мови. Л.А. Булаховський стосовно літописних назв, локалізованих на українських землях, писав: «...ці назви у великій своїй кількості становлять, без усякого сумніву, пряме продовження давньої київської старовини і вимагають висновку, що ніколи мовний субстрат землі, де вони збереглися, не мінявся, не поривав зв'язків одного покоління носіїв мови з наступним... і має повне право на визнання своєї автохтонності щодо мовно-етнічного кістяка».¹⁷

5. Історія київських назв несе в собі велику лінгвістичну та краєзнавчу інформацію. Будь-який топонім Києва — яким би ординарним, звичайним, на перший погляд, він не здавався — не менш цінна для історії нашої мови та культури пам'ятка, ніж рукописна книга, стародавній храм або твір усної народної творчості.

¹Железняк І.М. Архаїчна мікротопонімія Києва // Мовознавство. — 2001. — №3. — С. 33-39; ²Антонович Д. Передхристиянська релігія українського народу // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 189-196; ³Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1989. — С. 143; ⁴Там само. — С. 27; ⁵Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. — М.: Наука, 1988. — С. 76, 60, 144; ⁶Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874; ⁷Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. — М., 1964. — Т. 1; ⁸Трубачев О. Н. Мысли о дохристианской религии славян в свете славянского языкознания // Вопросы языкознания. — 1994. — № 6. — С. 3-15; ⁹Карпенко Ю.О. Велес залишається на троні // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сб. научн. тр. // Под ред. Е.С. Отина. — Донецк: ДонГУ, 1997. — Вып. 3. — С. 34-39; ¹⁰Рыбаков Б.А. Указ. роб. — С. 31; ¹¹Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 18; ¹²Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 160-161; ¹³Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князей благословенного града Киева. — К., 1836. — 150 с.; ¹⁴Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця.— К.: Дніпро, 1989.— 591 с.; ¹⁵Железняк І.М. Добрий дуб на Желані // Мовознавство. — 1981. — № 4. — С. 56-62; ¹⁶Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С 51; ¹⁷Булаховський Л.А. Питання походження української мови. —К.: АН УРСР, 1956. — С. 117.